

مذہبی سانجھ تے صوفی فکر

ڈاکٹر نبیلہ رحمن ☆

Abstract

A thorough study of the human history reveals that the difference of religion has been one of the great causes of wars in the past. Though every religion is based on the golden teachings of love and peace yet, unfortunately, the reverse has been witnessed. Orthodoxy and priesthood of every religion caused hatred for one another. Here come the saints who tried to harmonize the hostility among the followers of different religions. They believe in the respect of every human being regardless of cast and creed, race and color. This article sheds light on the importance of religious harmony and peace loving thoughts of Sufi tradition.

حضرت انسان دے ہن تیکر دے صدیاں بدھے پندھ وچ کئی مذہب تے ان گنت عقیدے جنمے، کئی فلسفیاں تے نظریاں دے اُچھاڑاں نوں لوکائی نے قبولیا، بھوگیا پر جیہڑی گل مڈھوں حضرت آدم توں لے کے اخیر لے نبی حضرت محمد ﷺ تیکر ساخھی سی اوہ سی ”ذات احدی وحدانیت دے اقرار دی“ اکوں اوہدیاں ہی گھریاں، رمزاں تے شکاں سن جیہناں نوں بدھی واناں آپو اپنی ٹوپی پوادتی اتے کدیاں گھمادتی اتے انج گھمائی کہ معاشرے دیاں نیہاں نوں کھوکھلا کردتا۔ یقیناً لبہدے پچھے ”احدیت“ آلی کوئی چکی رسی نہیں سگوں حرصاں غرضاں والیاں کچیاں تنداں سن۔ حالاں ایہہ حقیقت اے کہ دُنیا دے سارے مذہباں دی بیہہ ”اخلاق“ اے۔

☆ ایسوسی ایٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، اورینٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

اخلاق، خُلق توں اے اتے ایہہ خلق لئی اے۔ ایثار، تخلص تے رواداری ایہدے مُڈھے گلے گنن میں۔ ایثار: یعنی خود نوں اوکھ وچ پا کے دو جے لئی سوکھ کرنا، اوہدی مدد کرنا، مارن دی بجائے اوہدی حفاظت کرنا۔ تخلص: دو جے دی گل آرام نال سُتتا، اوہدے خیالاں تے وچاراں نال بھاویں اختلاف ہووے پر اپنے اندر عدم برداشت پیدا نہ کرنا اتے رواداری: اپنے عقیدے تے پکے رہندیاں ہویاں دو جے دی فکر تے عقیدے نوں سمجھنا۔

زوال روم دے مشہور تاریخ دان ”گیبین (Gibbin) نے اک تھان لکھیا اے کہ انسان وچ رواداری دا جذبہ مختلف کھیٹیاں نال پیدا ہوندا اے۔ اک رواداری فلسفی دی اے جیہدی نظر وچ اکو ویلے سارے مذہب صحیح ہوندے نیں۔ اک تاریخ دان دی، جیہدی نظر وچ سارے مذہب (اکو ویلے) غلط ہوندے نیں۔ اک سیاستدان دی، جیہڑا سارے مذہباں نوں کارآمد سمجھدا اے۔ اک رواداری اوس شخص دی اے جیہڑا دو جیاں دے سارے فکری طریقیاں نوں ایس لئی برداشت کردا اے کہ اوہ آپ سارے فکری طریقیاں توں اُکا ان جانو ہو چکیا ہوندا اے۔ فیر اک رواداری اوس شخص دی اے جیہڑا بے بسی تے نا طاقتی پاروں ہر اوس چیز دے خلاف سُن سکدا اے جیہڑی اوہنوں عزیز تے ہے پر صرف ایس لئی کہ اوہ اپنے اندر اوس دی مدافعت دی طاقت نہیں رکھدا۔ ایس قسم دی رواداری کوئی اخلاقی اہمیت نہیں رکھدی سگوں اوہ انسان دی اخلاقی پستی تے پُومردگی نوں ظاہر کردی اے۔ صحیح رواداری اوس بندے دی اے جیہڑا آپ اپنے عقیدے تے مضبوطی نال قائم رہندیاں ہویاں دو جے فکری طریقے نوں سہج نال سمجھے اتے تعصب تے تنگ نظری نوں اپنے دل تے دماغوں کڈھ دیوے۔ اجیہی رواداری دل و نظر نوں وصال کردی اے اتے ایس دی حقیقی اخلاقی اہمیت وی اے۔ (۱) اتے جیہدی سب توں وڈی مثال اللہ دے آخری نبی حضرت محمدؐ نے قائم کیتی۔ جدوں 9 ہجری وچ بخران دے نساہراں دے 60 دا بندیاں دا عیسائی وفد اپنے امیر عبدالمسیح عاقب تے پیر پادری ابو حارث بن علقمہ نال مدینہ منورہ آیا تے حضور اکرمؐ نے اوہناں دا مسجد نبوی وچ استقبال کیتا۔ عصر دا ویلا ہویا تے حضرت محمدؐ نے اپنے صحابہ کرامؓ نال عصر دی نماز

پرہمی کچھ دیر پچھوں اوہناں مہماناں نے اپنی نماز پر پھن دی خواہش ظاہر کیتی تے حضور نبی اکرمؐ نے اوہناں نوں آکھیا ایہہ عبادت دی جگہ اے عبادت کرو۔ سو اوہناں لوکاں نے مشرق ول مونہہ کر کے اپنی عبادت کیتی۔ (۲)

صوفیاں نے محمدی شعار اپنایا تے ایہہ جان لیا کہ بکھرے ہوئے نسل انسانی دے دلاں تے روحاں نوں اک رشتہ الفت وچ پروں توں بہتر دنیا دا کوئی دو جا کم نہیں۔ کیوں جے مسلماناں دے برصغیر پاک و ہند وچ آکے وس جان اتے ایہہوں دیاں مختلف تہذیبیاں دے رل جان مال ایہہ ورتارا اتھے دی اخلاقی تے فکری لوڑ بن گیا سی کہ مسلم فاتحاں نے سیاسی برتری تے حاصل کر لئی سی پر اپنی مذہبی، لسانی تے نسلی وکھرپ پاروں اوہ اتھے آسانی مال حکومت نہیں کر سکدے سن۔ ایسے نتیجے وچ اک رلویں تہذیب نے برصغیر وچ جنم لیا۔ بھاویں مذہبی عالم ایس تہذیبی تے ثقافتی تبدیلی دے اکا حق وچ نہیں سن پر صوفیاں نے ایس تبدیلی نوں محسوس کر لیا ایسے لئی اوہناں مختلف تہذیبی تے سماجی نظریاں اندر پیار، محبت دی اک سانجھ بنائی تے معاشرے نوں بہت ساریاں دھڑیاں تے ٹوٹیاں وچ بٹن توں بچایا۔ صوفیاں سنتاں دیاں خانقاہاں تے پٹھکاں وچ مختلف مذہباں تے خیالاں دے لوک مل کے آزادی مال و چار و ماندر اکر دے سن ایس ملے جھلے کلچر مال بھاویں کچھ چنگیاں تبدیلیاں دے مال مندیاں ریتاں نے وی جنم لیا پر انسانیت آلی سانجھ بنی رہی اتے ایہہ ایس کر کے بنی کہ برصغیر اندر نسلی تے طبقاتی وڈ یعنی برہمن تے شودر آلے نظام توں لگے ہوئے لوکاں دے احساس محرومی نوں ایس ایلکتا تے سانجھ نے مکا ما شروع کردتا بھاویں ایہدے وچ توہم پرستی، بداعتقادی تے روایت پرستی جہیاں سماجی برائیاں وی جنم لیا پر ایہہ اک وکھری بحث اے۔ لیکن ایہہ گل اپنی تھاں اہم اے کہ صوفیاں نے مذہبی انتہا پسندی دے ہڑھ نوں منکھی محبت مال بنھ لیا۔ اصل وچ ایہہ صوفی فکری باندھ، لکیر دی فقیری، غیر عقلی تعصب اتے غیر رواداری نوں معاشرتی ترقی لئی نقصان سمجھدے سن۔ اوہناں نے زندگی دے مڈھلے اصولاں توں نویاں حقیقتاں کھوجیاں تے لوکاں نوں محبت سانجھ تے ایلکتا آلی ری وچ

پر دیا اتے ایس کاج کچھے سوچ خالق دی مخلوق تے مخلوق دی خالق مال بھوت ہی سی۔ بابا فرید شکر گنج ”نوں کسے نے قینچی پیش کیتی تے اوہناں فرمایا! قینچی نہیں سوئی دیو، میں کٹ وانہیں جوڑنا وال۔ برصغیر دی تاریخ گواہ اے کہ جیسے ای صوفیاں نے کنیاں لیر ولیر حیاتیاں نوں محبت دی سوئی مال جوڑیا تے کتھے کتھے محبت تے رواداری دے بانے پوائے خاص کر کے ہندوستانی معاشرے وچ سانجھ دی سوئی مال اجیہی سرت اساری کہ اوہناں دے پرستش دے اندازتوں مسلماناں اندر عشق و عبادت دے آداب سکھان دی کوشش کیتی۔ حضرت امیر خسرو اک تھاں فرماندے نیں:

اے کہ زہت طعنہ بہ ہندو زنی

ہم زوے آموز پرستش گری (۳)

(اے مسلمان! کہ توں ہندونوں بت پرستی دا طعنہ دینا ایں لہدے توں ایہہ تے سکھ

کہ عبادت کیوں کیتی جاندی اے)

انج ایہناں صوفیاں عام سوچ توں ہٹ کے سیانف مال اک اجیہی راہ کدھی جیہڑی ہندوستان وچ مذہبی رواداری تے آپسی سانجھ دا کارن بنی اتے ایہہ سانجھ کے مصلحت دا کارن نہیں سی سگوں ایہدی بیہہ انسان دوستی تے فکر دی ہمہ گیری اتے قائم سی اتے ایہہ سب کجھ عشق دا ثمر ہوندا اے۔ بقول اقبال:

اگر ہو عشق تو ہے کفر بھی مسلمانی

نہ ہو تو مرد مسلمان بھی کافر و زندیق (۴)

برصغیر دا ایہہ کلچر اک دن یاں اک سال وچ نہیں سی بنیا اتے نہ ہی کلچر کوئی فوری عمل وچ آون والی چیز اے۔ ایہہ تے اک مسلسل عمل اے جیہدے وچ اک سوچ، فکر تے خیال نوں کئی کئی مرحلیاں چوں لنگھنا پیندا اے فیر کدھرے اوہدی کوئی صورت بن دی اے اتے ویلے دے مال مال اوہدے وچ تبدیلی آؤندی رہندی اے۔ ڈاکٹر داؤد رہبر دے کہن موجب:

”جڑی بوٹیوں کو اکھاڑ کر اس کی جگہ کھیت، پھلوں کے باغ اور پھولوں کی

کیاریاں بنانا کلچر ہے۔“ (۵)

جیویں نبی کریمؐ نے لڑائی، فساد، عدم برداشت تے ہنکار دی تھاں صلح، امن، برداشت تے عجز دے پھل کھڑا کے اک وکھرے کلچر دی ینہہ رکھی جیہہ اثبوت اوہناں دی کھل حیاتی اے۔ اتے ایس سلسلے دی آخری تے اہم دستاویز ”حجتہ الوداع“ اے جس نوں اجوکے دور وچ سب توں وڈا ”Charter of Human Rights“ آکھیا جاسکدا اے اتے ہمیش رہوے گا۔ ایہو راہ برصغیر دے بزرگاں ولیاں نے اپنائی۔ جتھے مختلف نسلاں، رنگاں، قوماں تے بولیاں بولن والے لوگ موجود سن۔ صوفیاں نے ایہناں وچوں ہی بھگتاں تے کورواں دے چنگے وچاراں نوں ماننا دتی کہ ایہہ اک مٹھیا اصول اے کہ وڈا ادب وڈی سوچ تے وڈا آرٹ اوں خطے وچ پیدا ہوندا اے جیہدے وچ زیادہ توں زیادہ نسلاں، بولیاں، ریتاں رسماں تے تہذیبی قدراں دا تال میل ہو یا ہووے۔ برصغیر دی تاریخ ایہدی کواہ اے خاص کر پنجاب دی تہذیبی تے تمدنی تاریخ، مثال دے طور تے ماتھ پنتھ والیاں نے ذات پات دے فرق نوں روکیتا تے برہمن تے حاکماں توں نامبری کیتی۔ سماج دیاں اپراوھی قدراں دی ننڈیا کیتی۔ لو بھہ، موہ، کام، کرودھ تے ہنکار توں بچن دی تلقین کیتی۔ فیر کورونانک دیوجی ایسے سبق نوں لے کے ٹرے جیہناں بارے علامہ اقبال نے اپنی نظم ”نانک“ وچ فرمایا:

پھر انھی آخر صدا توحید کی پنجاب سے
بند کو اک مرد کامل نے جگایا خواب سے

ذات پات دانندن لوکائی نال موہ، سچ دا پرچار تے وحدانیت دا اقرار اوہناں دی دھرمی

شاعری دا موضوع بنے:

اللہ اکھہ اگم تقادر کرن ہار کریم
بھہ دُنی آون جاون مقام اک رحیم (۶)
نہ میلا نہ دھندلا نہ بھگوانا کچ
نانک لالو لال ہے سچے رتا سچ (۷)

کورو مانک جی نے وحدت تے اخلاق دے نال نال مسلماناں نوں اوہ متاں وی یاد
دلائیاں نہیں جیہڑیاں اوہناں دے مذہب دا خاصا نہیں پر اوہ بھلی بیٹھے نہیں۔ فرماندے نہیں:

مہر مسیت، صدق موصلا حق حلال قرآن
سرم سنت، سیل روجا، ہووے مسلمان
کرنی کعبہ، سچ پیر، کلمہ کرے نواج
تشیع سانس بھاوی مانک رکھے لاج

”آپس وچ مہر محبت دا ورتا راتھا ڈی مسیت اے (جتھے آکے تسیں اک دو جے نال
ڈکھ سکھ وی پھول سکو) سچائی موصلا اے (جیہدے اُتے کھلو کے بندا سچے رب نال سچیاں گلاں
کردا اے) حق گل کرن، سُنن تے حلال کمان داناں قرآن اے۔ عاجزی انکساری اچھا نظام
اے جیہدے تے انسان اپنی ذات دی قربانی دیندا اے۔ نیک مزاجی تہا ڈا روزہ اے تے نیک
عمل کعبہ (جتھے پڑ کے بندے دی اک اک حرکت نیکی بن جاندی اے) تے سچائی نوں اپنا پیر مننا
مسلمانی اے۔ دان پُسن کرنا تہا ڈی نماز اے، رب دی لوکائی نال اپنا رویہ نرم رکھو ایہد اناں تشیع
اے۔ ایہہ وسب پیدا ہون گے تاں تہا نوں رب دے دربار وچ وڈیائی اے تے اوہ تہا ڈیاں
شرماں رکھے گا۔“ (۸)

بابا کورو مانک جی نے جیہڑیاں متاں دتیاں، صوفیاں، ولیاں نے وی ایہناں متاں نوں
تت دسیا اے، جیہدی نیہہ برصغیر وچ سب توں پہلاں علی بن عثمان ججویری حضرت داتا گنج بخش
نے اک ہندو راجپوت رائے راجو نوں مسلمان کر کے رکھ دتی سی اتے فیر ایہہ بہار سدا بہار بن
گئی۔ شریعت تے طریقت دی سانجھ نے ایہدے وچ پھل کھڑائے حضرت امام غزالی تے
مولانا جلال الدین رومی نے ایہناں دی آبیاری کیتی۔ صوفیاں تے سنتاں نے سلطانی درباراں
دے مقابلے تے روحانی دربار لائے۔ مذہبی رواداری تے سانجھ دی سوئی نال دھرمی بانے بے

تے تاوریہ سلسلے دے شیخ محمد المعروف حضرت میاں میر (م 1635ء) نے امرتسر وچ کولڈن ٹیمپل دا اینہہ پتھر رکھ کے ایہہ عملی ثبوت دتا۔

صوفیاں، سنتاں دیاں وچاراں دے چائن وچ ہن تیکر دی ساری گل بات دے کچھے اکو گل نوں دخل اے اوہ ہے ”وحدانیت“۔ رب کریم دی ذات احد و اقرار، ایہو اوہ طاقت اے جیہڑی اک پاسے مختلف مذہباں دے من ہاراں نوں اک سانجھ نال جوڑدی اے اتے دوجے پاسے بقا باللہ دی منزل توں وحدت دے نظارے دکھا دی اے۔ ابن عربی دا قول اے ”اللہ دیاں ساریاں مانواں دا انسان وچ ظہور ہویا اے ایسے واسطے انسان دُنیا دیاں سبھ چیزاں دا مختار اے۔ جس ویلے ایسے اپنیاں صفتاں ول نظر پانے آں تے سانوں خدا دیاں صفتاں نظر آؤندیاں نیں۔“ (۹)

ایہو اوہ تصور اے جس توں نطشے نے ”سپر مین“ دا تصور لے کے مغربی دُنیا وچ اک فکری بھچال برپا کر دتا سی اتے صوفیاں نے اس توں مرد کامل یا کامل مرد دا تصور پیش کیتا۔ حضرت سلطان باہو تے حضرت میاں محمد بخش دی شاعری وچ ایہہ دیاں ودھیریاں مثالاں موجود نیں اتے ابوبی سیانے تے پارکھ آکھدے نیں کہ علامہ اقبال دی شاعری وچ مرد مومن دا تصور ایہناں صوفیانہ وچاراں پاروں ہی آیا اے کہ علامہ اقبال ایہناں دوویں صوفی شاعراں دا کلام اکثر گنگناندے وی سن۔

تصوف دے فلسفیانہ نکھیرو دی ایہہ مڈھلی گل انسان تے اللہ دے تعلق دا بنیادی نقطہ اے۔ دنیا دے سارے مذہب، سارے فلسفے، سارے عقیدے جدوں تک ایسے مرکز توں شروع ہوکے اگے نہیں جاندے، لوکائی دی توجہ حاصل نہیں کر سگدے۔ سو صوفیاں نے ایسے سوچ نوں انج وڈیا یا کہ انسان دی بے وقعتی، ہیٹنا تے غلامی دے جذبے نوں پیار دی سانجھ والی رسی وچ پرو

کے سپردگی دے احساس وچ بدل دتا جیویں شاہ حسین آکھیا:

رہا میرے حال دا محرم توں
اندر توں باہر توں ہیں ، روم روم وچ توں
توں ہی تا ، توں ہی بنا ، سبھ کجھ میرا توں
کہے حسین فقیر نما ، میں ناہیں سبھ توں (۱۰)

یاں بلھے شاہ دی زبان وچ:

اک نقطے وچ گل مکدی اے

پھڑ نقطہ چھوڑ حساباں نوں، کر دور کفر دیاں باٹاں نوں
چھڈ دوزخ کور عذاباں نوں، کر صاف دلے دے خوباں نوں
گلی ایسے گھر وچ ڈھکدی اے، اک نقطے وچ گل مکدی اے (۱۱)
تے حضرت چل مرست فرماندے نیں:

بے رنگی تصویر مولا دی

سو رنگیں وچ سما یا ہے

آپے گاتا ، آپ بجاتا ، آپ سمج بصیر کتھاں لیلی کتھاں مجنوں کتھاں بیگلر پیر
کتھاں صاحب حکم چلیندا کتھاں سڈیندا فقیر چل ہر جا رنگ را پنھن دا حاجت نہیں تقریر (۱۲)
حضرت میاں محمد بخش قادری وی ایسے مسلک دے سالک نیں۔ اپنی معیاں نال پرتی
مثنوی ”سفر العشق المعروف سیف الملوک“ جس نوں اوہناں آپ ”بات مجازی رمز حقانی ون
وناں دی کاٹھی، سفر العشق کتاب بنائی سیف چھپی وچ لائھی“ آکھیا۔ فرماندے نیں:

نخن اقرب آپ کوکیندا ، ہک دم دور نہ وسدا

اول دے ڈیرے اندر تیرے پھریں لوڑاؤ جس دا

محرم ہوویں کون بھلاوے ، پردہ ہے وچ کس دا
 جاں جاں دے آپ محمد، تاں تاں آپ نہ وسدا (۱۳)
 جیہناں ہک گھٹ بھر کے پیتا، وحدت دے مدھ لالوں
 علم کلام نہ یاد رہیو نے ، گزرے قال مقالوں
 دوائے جہان بھلائے دل تھیں خبر نہ رہیا والوں
 رانجھے وچ سما محمد چھٹی ہیر جنجالوں (۱۴)

ہو دی مدھرتان والے حضرت سلطان باہو نے آب حیاتی دا بھیدانج کھول دتا سی:

ایہہ تن رب سچے دا حجرہ ، وچ پا فقیرا جھاتی ہو
 نہ کر منت خواجہ حضرت دی تیرے اندر آب حیاتی ہو
 شوق دا دیوا بال ہمیرے متاں لُبھی وست کھڑاتی ہو
 مرن تھیں اگے مر رہے باہو جیہناں حق دی رمز پچھاتی ہو (۱۵)

ایس حق دی رمز پچھان کے ہی تے چائن ہوندا اے۔ مرن تھیں اگے اوہو مردے نیں
 جیہناں اُتے حق دے بو ہے واہوندے نیں جد سمجھ لگدی اے کہ ”دنیا تے اک کھیڈ تماشا اے“ غیر
 کیہ دنیا دی لوبھ، کون چنگا تے کون ماڑا، کیہو اُمسلم، کیہو اکافر۔ فقیر تادرنخش بیدل آکھدے نیں:

شیعہ سنی تھیوں سوکھا	صوفی کون سداوے گا
مذہب دا سٹ کوڑ جھگڑا	وحدت دا گھن راہ
عشق ہے پیر پیغمبر میڈا	عشق ہے ہادی رہبر میڈا
عشق ہے حیدر صفر میڈا	عشق ہے تیری پشت پناہ (۱۶)

ساڈے معاشرے وچ فتویٰ دی اوہ کوڑا اے جس نے ساڈی لوکائی نوں گنھ دی طرح
 کھاہدا اے۔ آپوں کدی گلے اندر نہ جھاکن والے فٹ دو جے دے ایمان نوں چیلنج کرن کر
 پیندے نیں۔ سچا دا ایہہ انداز منگھ جیوں اندر اک پاسے عدم برداشت پیدا کردا اے تے دو جے

پاسے آئیڈلزم و اشکار کر کے شخصیت پرستی یاں پیر پرستی دے کمزور اعتقاد ول دھکدا اے۔ اصلاً ایہہ دوویں سجا معاشرے وچ عدم استحکام، عدم برداشت تے امن دی بربادی دا کارن بندے نیں۔ بقول اقبال:

تحقیق کی بازی ہو تو شرکت نہیں کرتا!

ہو کھیل مریدی کا تو ہر تار ہے بہت جلد (۱۷)

مشہور عمرانی ماہر ڈاکٹر داؤد رہبر لکھدے نیں:

”ہر ملت میں بیشتر لوگوں کے ہاں ایمان بالغیب اجمالی ہوتا ہے اور کچھ لوگوں کے ہاں تفصیلی۔ یہ غلط فہمی عام ہے کہ تفصیلی ایمان بہتر ہوتا ہے اور اجمالی ایمان گھٹیا۔ اجمالی ایمان والے کروڑوں مساکین ہر صدی میں ہوئے ہیں جو شہادت کا کلمہ صدق دل سے زبان پر لائے اور جنہوں نے دوسروں کو سکھ ہی دیا کوئی دکھ نہ دیا۔ محنت اور دیانتداری سے روزی کمائی، ایثار اور بردباری کو شعار کیا سب کے خادم رہے مخدوم کسی کے نہ ہوئے۔“ (۱۸)

کوچن والی گل ایہہ ہندی اے کہ کیہ دین دا استعمال مخلوق لئی سکون دا کارن اے یاں تکلیف دا، جے دین دے وسائل نوں فتنے، کیے، نفرت یاں شرارت لئی استعمال کیتا جاندا اے تے اوہ دین دی انتہائی بے حرمتی اے۔ فہم وچ الجھاؤ، منافقت اے۔ منافقت تے مکر مال معاشرے دیاں جڑاں کھوکھلیاں ہو جانیاں نیں۔ ایسے معاشرتی انحطاط وچ ہی تصوف جنم لیندا اے اتے اوہدیاں مختلف صورتاں بندیاں نیں۔ اجیہی صورت حال وچ سانوں کامل رہبر راہ دسدے نیں جیویں علی ہجویری نے دسیا کہ:

”تصوف رساں یاں علماں داناں نہیں سگوں اخلاق داناں اے۔“ (۱۹)

اتے حضرت ابو الحسن نوری نے آکھیا:

”تصوف نہ رسوم است و نہ علوم است لیکن اخلاق است یعنی اگر رسم بودی

بجاہدہ بدست آمدی و اگر علم بودی بہ تعلیم حاصل شدی بلکہ اخلاقی است کہ
تختلفوا بأخلاق اللہ۔

یعنی تصوف نہ رسم اے نہ علم بلکہ سراسر اخلاق اے یعنی جے عام جیہا طریقہ ہوندا کوشش مال حاصل
ہو جاندا، جے علم ہوندا پرہن مال آجاندا ایہہ تے اخلاق اے کہ اپنے اندر اخلاق الہی پیدا
کرے۔“ (۲۰)

نبی محترم حضرت محمدؐ نے فرمایا کہ میری بعثت و مقصد ایہہ اے کہ میں بہترین اخلاق
پیدا کراں۔ ایسے کارن صوفی تصوف توں مراد اخلاق لیندے نیں تے اخلاق واپہلا سبق احترام
آدمیت اے، خدمت خلق اے۔ شیخ سعدیؒ دا مشہور قول اے:

طریقت بجز خدمت خلق نیست

بہ تسبیح و سجادہ و دلق نیست (۲۱)

صوفی شیخ عبداللہ انصاریؒ دے بول ایسے حوالے مال "The Sufies" وچ کچھ انج درج نیں:

"Kindness to the young

Generosity to the poor

Good council to friends

Forbearance with enemies

Respect to the Learned" (22)

اصلاً ایہو اوہ معاشرتی آداب نیں جیہناں دی تعلیم صوفیاں دی مجلس وچ دتی جاندی سی۔
تاریخ گواہ اے کہ ہر آشوبی دور وچ صوفیاں نے اپنی طرز فکر مال ہمیش اخلاقی تے روحانی نظام
نوں جیویا۔ جد مسلماناں وچ عقلیت دی گہر چڑھن لگی تے اوہناں قرآن نوں اپنی عقل دے تابع
بنان دی کوشش کیتی تے صوفیاں نے محبت الہی دے سبق مال عقلیت دے بھیڑے اثرات نوں ختم
کیتا۔ جد فقیہاں نے دین دے ظاہر تے زور دتا تے صوفیاں نے باطنی اصلاح تے اندرونوں رشتان
دا درس دے کے لوکائی نوں اعتدال دی راہ دکھائی۔ بادشاہاں سامنے علی الاعلان حق آکھیا۔

لوکائی اندر پیار محبت تے ہمدردی تے ایکتا دی جوت جگائی۔ داراشکوہ نے اک وار مشہور صوفی محبت اللہ آبادی توں پچھیا! ”کیہ سرکاری معاملات وچہ بندو تے مسلمان وچ فرق کیتا جاسکدا اے؟ اوہناں جواب دتا! کہ حضور اکرمؐ نوں پوری کائنات لئی رحمت بنا کے گھلایا گیا سی ایس لئی کوئی فرق نہیں کیتا جاسکدا۔“ (۲۳)

حضرت نظام الدین اولیاءؒ دا کہن اے:

”جے کوئی شخص تیری راہ وچ کنڈا رکھے تے توں وی جواب وچ اوہدی راہ وچ کنڈا رکھ دوں تے ساری دُنیا کنڈیاں نال بھر جائے گی۔ عموماً لوک ایویں ای کردے نیں پر درویشاں دا ایہہ دستور نہیں ایہناں نوں نیک و بد دونوں نال نیکی کرنی چاہیدی اے۔ برا کہنا بے شک بُرا اے پر بُرا چاہنا اوں توں وی بُرا اے۔“ (۲۴)

ایس ساری بحث واسطہ ایہہ وے کہ خلق خدا دی صوفیاں نیڑے سب مالوں ودھ اہمیت ہندی اے۔ اسلام دے کھلار تے اک چنگے، ستھرے انسانی معاشرے لئی ایہناں گناں دی ات لوڑ سی ایسے لئی اوہناں اپنے حسین اخلاق نال سماج دے سارے مُنکھاں تے طبقیوں نوں متاثر کیتا۔ امیر، غریب، مذہب غیر مذہب دی تمیز مُکا کے صرف انسانیت دے آدرنوں مُکھ رکھ کے پریم دے دھاگے وچ سبناں نوں پرویا۔ اجو کے سمیں ایہدی ات لوڑ اے۔

حوالے

- (۱) خلیق احمد نظامی، پروفیسر، تاریخی مقالات، ندوۃ المصنفین، جامع مسجد دہلی، 1966ء، ص 53
- (۲) محمد ادریس، مولانا، سیرۃ المصطفیٰ (جلد سوم) الطاف اینڈ سنز کراچی، ص 120، 121
- (۳) خلیق احمد نظامی، پروفیسر، تاریخی مقالات، ندوۃ المصنفین، ص 76
- (۴) اقبال، علامہ، کلیات اقبال (بال جبریل) الرائیس پبلشرز، لاہور، س-ن، ص 148
- (۵) داؤد رہبر، ڈاکٹر، کلچر کے روحانی عناصر، سبک میل پبلشرز لاہور، 2001ء، ص 9
- (۶) اختر حسین، شیخ، سچے رنایچ، قومی پبلشرز لاہور، جنوری 2006ء، ص 80
- (۷) ایضاً
- (۸) ایضاً ص 114
- (۹) ابن عربی، فصوص الحکم (ترجمہ مولانا عبدالقدیر صدیقی) نذیر سنز لاہور، 1979ء، ص 126
- (۱۰) کافیاں شاہ حسین، سودھن ہار محمد آصف خاں، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور اکتوبر 1989ء، ص 39
- (۱۱) آکھیا بھے شاہ، سودھن ہار محمد آصف خاں، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور، 1990ء، ص 75
- (۱۲) آکھیا چل سرمست نے، سودھن ہار شفقت تنویر مرزا، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور، 1996ء، ص 339
- (۱۳) میاں محمد بخش، سیف الملوک (ترتیب) اقبال صلاح الدین، عزیز بکڈ پولاہور، 1996ء، ص 34
- (۱۴) ایضاً
- (۱۵) کلام سلطان باہو، (مرتب) نذیر احمد، سید، پروفیسر، ڈاکٹر، پیکیجز لمیٹڈ لاہور، جولائی 1999ء، ص 9
- (۱۶) دیوان بیدل، فقیر قادر بخش بیدل، سودھکار گدول کنس مل ہرجانی، بیدل یادگار کمیٹی روہڑی
- 2008ء ص 147 (سندھی)

(۱۷) اقبال، علامہ، ضرب کلیم، الفیصل اردو بازار لاہور، مارچ 1996ء، ص 54

(۱۸) واؤدرہبر، ڈاکٹر، کلچر کے روحانی عناصر، ص 11

(۱۹) علی عباس جاہلپوری، وحدت الوجود تے پنجابی شاعری، پنجابی ادبی بورڈ، لاہور، ص 160

(۲۰) لطیف اللہ، پروفیسر، تصوف اور سیریت، ادارہ ثقافت اسلامیہ، لاہور، 1996ء، ص 117

(۲۱) ایضاً ص 108

22- Idrees Shah, The Sufies, Bentem doub/ edoydell publishing
group, broadway New York, 1964, p-406

(۲۳) غلام قادر لون، ڈاکٹر، مطالعہ تصوف قرآن و سنت کی روشنی میں، دوست ایسوسی ایٹ لاہور،

2000ء، ص 498

(۲۴) یوسف سلیم چشتی، تاریخ تصوف، دارالکتاب اردو بازار لاہور، ص 139

